

Специфіка життєвого самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою

У статті здійснено вивчення особливостей життєвого самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. Розроблено систему корекційно-розвивальних заходів з його активізації.

Ключові слова: життєве самовизначення, делінквентна поведінка підлітків, корекційно-розвивальні заходи, активізація розвитку життєвих орієнтирів.

Стаття посвячена изучению особенностей жизненного самоопределения подростков с делинквентным поведением. Разработана система коррекционно-развивающих мероприятий по его активизации.

Ключевые слова: жизненное самоопределение, делинквентное поведение подростков, коррекционно-развивающие мероприятия, активизация развития жизненных ориентиров.

Трансформації, які відбуваються у всіх сферах життєдіяльності сучасного суспільства, вимагають від особистості швидкого реагування на обставини зовнішнього світу та вміння діяти в умовах, що швидко змінюються. Оскільки перед нею постають різноманітні ситуації, які потребують вирішення, все більшого значення набувають її особистісні якості, які дають змогу бути активним учасником соціальних взаємовідносин. У проблемних ситуаціях та ситуаціях вибору від особистості вимагається визначення власного ставлення та життєвої позиції щодо них. Тому однією з умов успішного становлення та розвитку особистості є її здатність до життєвого самовизначення.

Делінквентна (протиправна) поведінка підлітків проявляється у здійсненні ними правопорушень, проступків та асоціальних вчинків, які мають стійкі негативні соціокультурні характеристики. У значної їх частини існують труднощі у побудові майбутньої перспективи розвитку у зв'язку з невизначеним уявленням про власне майбутнє та наявністю нечіткої позиції у плануванні подальшого життєвого шляху.

Спираючись на вище зазначене, **метою** нашої статті є вивчення особливостей життєвого самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. Нашим **завданням** є розробка відповідних форм роботи з підлітками, що спрямовані на активізацію їх життєвих орієнтирів.

Відмітимо, що серед російських психологів існують лише фрагментарні дослідження, присвячені проблемі вивчення самовизначення підлітків з відхиленнями в поведінці. В роботах С. Духновського, О. Краковського, С. Приходнюк та П. Яничева констатовано, що підлітки з делінквентною поведінкою самовизначаються у протиправних формах поведінки та характеризуються невизначеним ставленням до майбутнього, сконцентрованістю на задоволенні примітивних бажань теперішнього, відсутністю чітких життєвих планів та низьким рівнем готовності до професійного самовизначення [8].

Д. Фельдштейн виділяє п'ять груп підлітків, поведінка яких відхиляється від норми. Першій притаманний стійкий комплекс суспільно-негативних, аморальних та примітивних потреб. У підлітків цієї групи спостерігається викривлення уявлень про дружбу, сміливість, відсутнє почуття сорому. Вони також цинічні, грубі, агресивні, нестримані, егоїстичні. Друга група відрізняється індивідуалізмом та домінуванням над слабшими. Їх характеризує імпульсивність, нестійкість, різка зміна настроїв, хитрість, недовіра до людей. Третя вирізняється хитрістю, брехливістю, пристосовницьким способом життя, апатією до суспільно важливих подій. Четверту групу складають підлітки зі слабо деформованими потребами. Їм притаманна легка навіюваність, емоційна нестійкість, невпевненість у собі. До п'ятої належать підлітки, які випадково стали на шлях правопорушень. Вони трудолюбиві, але через недостатність вольових зусиль часто піддаються впливу мікросередовища. На думку вченого, зазначені групи характеризуються споживацьким ставленням до життя, безвідповідальністю, афективними проявами в поведінці, агресивністю та бездіяльністю [10].

В. Медведєв стверджує, що підлітки з делінквентними проявами в поведінці зазвичай визначаються за рахунок крадіжок, розбою, грабежів, хуліганства, актів вандалізму, а в окремих випадках – участю у викраденні людей і торгівлі ними, захопленням заручників, телефонному тероризмі, ритуальних вбивствах та інформаційно-комп'ютерних злочинах. На його думку, зазначеній категорії підлітків притаманні затримки в особистісному (підвищена чутливість, емоційність, імпульсивні прояви, неадекватні емоційно-почуттєві реакції на зовнішні події) та соціальному формуванні (явище інфантилізму), які призводять до егоїзму, споживацтва, паразитизму [9].

О. Бондарчук схиляється до думки, що формами самовизначення підлітків з відхиленнями в поведінці можуть бути бешкету-

вання (бажання розважитися), хуліганство, акти вандалізму (помста, відповідь на образу, пошук нових вражень, гострих відчуттів, спосіб самоствердження, привертання уваги до себе) та графіті як спосіб звільнення від соціального контролю у зв'язку з анонімністю написаного. О. Бондарчук, переконана, що графіті слугують засобом самовираження придушених внутрішньо-особистісних конфліктів проблемних підлітків [3].

І. Павлов розглядає поведінку, що відхиляється від норми (асоціальної, девіантної) як таку, в якій стійко проявляються відхилення від соціальних норм, включаючи відхилення корисної, агресивної орієнтації та соціально-пасивного типу. До соціальних відхилень корисливої спрямованості належать правопорушення та проступки, пов'язані з прагненням до матеріального збагачення (крадіжки, спекуляція). Соціальні відхилення агресивної орієнтації проявляються в діях, що спрямовані на завдання шкоди особистості (хуліганство, побої, зґвалтування, вбивства). Відхилення соціально-пасивного типу вирізняються прагненням відійти від активного суспільного життя, ухиленням від громадянських обов'язків та небажанням вирішувати особисті проблеми (бродяжництво, зловживання алкоголем і наркотиками, крайня форма прояву соціально-пасивної позиції – суїцид). На думку вченого, делінквентність проявляється в дрібних проступках, порушенні норм моралі та правил поведінки в суспільних місцях [7].

Відомий вчений Ю. Клейберг займався вивченням таких форм самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою, як вандалізм і графіті. Дослідник дійшов висновку, що акти вандалізму пов'язані з руйнівними діями з боку підлітків, мотивом яких є звільнення від агресивності, гніву, ворожості, неприязного ставлення до інших людей, а також отримання задоволення від завдання шкоди оточуючим. Графіті, на думку вченого, покликані забезпечити прагнення самовираження та визнання з боку однолітків, що реалізується за рахунок збільшення кількості написів асоціального змісту – нецензурних слів і символів [5].

Українські дослідники Т. Кривко та Н. Ануфрієва, О. Ануфрієва та Р. Ануфрієва досліджували форми самовизначення підлітків в межах неформальних молодіжних об'єднань. На думку вчених, молодіжні субкультури покликані забезпечити реалізацію актуального прагнення особистості періоду дорослішання – визначити власне місце в житті, самоствердитися та досягти визнання серед референтних однолітків. Представники більшості з цих молодіжних груп, як вважають вчені, прагнуть виділитися серед оточуючих людей і підкреслити власну приналежність до обраної спільноти за

допомогою зовнішньої атрибутики, стилізованого одягу, специфічного словникового запасу, а іноді дій протиправного характеру – бійок, тортур з елементами садизму, насильства, угонів мототехніки, наркоманії, токсикоманії, хуліганських витівок [2;4].

Подібні наукові положення відображені в працях М. Андреева і Ю. Тараконова, які розглядали форми самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою в неформальних групах. Згідно з позиціями вчених, дії підлітків зазначеної категорії вирізняються бездіяльним проведенням дозвілля, вживанням алкогольних напоїв, здійсненням протиправних дій, палінням, знуцанням над тваринами, проявами аморальності та бродяжництва [1].

Серед українських вчених вивченню життєвого самовизначення проблемних підлітків присвячені роботи О. Мушинської. На думку вченої, зазначена категорія досліджуваних демонструє низький рівень осмисленості власного життя, нездатність віднайти перспективи розвитку на майбутнє, орієнтацію на теперішній час, яка пов'язана із задоволенням нагальних потреб, невпевненість у собі та неможливість контролювати події у своєму житті, зокрема, здійснювати свідомий вибір системи життєвих смислів [6].

Ураховуючи положення особистісно орієнтованого виховання (запропоновані І. Бехом), нами було розроблено програму заходів роботи з проблемними підлітками, що спрямовані на активізацію їх життєвого самовизначення. Корекційно-розвивальні заходи полягали в проведенні і обговоренні *лекцій* (теми: “Моє майбутнє”, “Життєві цілі”, “Мої досягнення в житті”), метою яких є формування у підлітків позитивного ставлення до власного майбутнього, самореалізації та планування подальшого життєвого шляху; *бесід* (теми: “Плани на майбутнє”, “Способи досягнення цілей”, “Труднощі у постановці життєвих завдань”), що покликані привернути увагу підлітків до самоаналізу власних життєвих прагнень та цілей на майбутнє; *анкетувань* (теми: “Що я ціную в житті”, “Мета мого життя”, “Мої прагнення”), метою яких є допомога підліткам в усвідомленні власних ціннісних орієнтирів; *психомалюнків* (теми: “Я в майбутньому”, “Дорога мого життя”), котрі спрямовані на усвідомлення підлітками життєвих цілей та планів на подальше майбутнє; *ціннісно-орієнтованих ігор* (“Життєва перспектива”, “Цілі життя”, “Мій життєвий шлях”), що сприяють постановці підлітками життєвих завдань на подальше майбутнє та допомагають визначитися із засобами їх практичної реалізації.

Активізація розвитку життєвого самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою є найбільш ефективною завдяки

використанню соціально-психологічного тренінгу, що покликаний актуалізувати поглиблення їх самопізнання і самоусвідомлення та сприяти вибору подальшої життєвої перспективи.

Наведемо приклади проведених нами тренінгових занять, що покликані активізувати розвиток життєвого самовизначення у підлітків з делінквентною поведінкою.

Заняття 1. Загальна мета заняття: формування навичок постановки життєвих цілей та ціннісних орієнтирів на майбутнє.

1. Гра “Стебельце на вітрі”

Мета: створення атмосфери довіри, згуртованості групи.

Один із членів групи стає в центр кола і закриває очі. Всі інші стоять обличчям до середини кола, щільно один біля одного, і, витягнувши руки перед собою, починають розхитувати того, хто знаходиться всередині кола.

Після вправи учасники обмінюються враженнями від її виконання.

2. Вправа “Фільм про моє життя”

Мета: інтеграція досвіду самопізнання, закріплення впевненості в собі та можливості самореалізації в житті.

Ведучий пропонує учасникам групи створити колаж із журналів та газет, уявляючи, що про їх життя знято фільм. Перед виконанням вправи подумайте над такими запитаннями:

- Де відбувається дія фільму?
- Який основний сюжет?
- Які головні герої беруть участь у подіях фільмі?
- Хто постановник стрічки?
- У чому кульмінація сюжету?
- Який фінал?
- Які висновки можна зробити з фільму?
- Що відчувають глядачі, коли стрічка закінчується?

Далі йде презентація творчих робіт та обмін враженнями від побаченого.

3. Вправа “Валіза”

Мета: усвідомлення власних ресурсів та життєвих пріоритетів.

Кожен з учасників отримує від ведучого паперову “валізу” з відділеннями від батьків, друзів, школи та від самого себе. Уявіть, що ви збираєтесь у подорож під назвою “Життя”, і хочете отримати від цих людей “подарунки”, які допоможуть вам бути успішними в майбутньому. Напишіть у відповідних відділеннях “валізи” їх назви. Наприклад: від школи – знання, розум; від батьків – гарне виховання і т.д.

Після завершення роботи та презентації за власним бажанням “валіз” підлітки мають можливість зробити на окремих аркушах паперу “подарунки” кожному члену групи та вручити їх.

Наприкінці вправи учасникам пропонується поділитися враженнями від найбільш доречних “подарунків” на майбутнє життя.

4. Вправа “Табу”

Мета: усвідомлення власних планів, можливостей і ресурсів у конструктивному опануванні майбутнього життя.

Ведучий пропонує учасникам уявити, що вони опинились на іншій планеті в дуже специфічній цивілізації. Для того, щоб адаптуватись до нових умов і вижити, кожному необхідно записати й розповісти, про десять цінностей, правил та заборон, яких необхідно дотримуватись у “новому світі”, щоб мати можливість повноцінно жити.

5. Вправа “Мої мрії”

Мета: вироблення вмінь прогнозувати свій життєвий шлях.

Ведучий пропонує взяти олівець і папір. Кожен учасник без будь-яких обмежень малює своє майбутнє життя так, як би він хотів його бачити, з тими дорогами і вершинами, на які б хотів піднятися. Починати перелік слід із того, ким ти хочеш стати, де жити, чим займатись, що мати і т.д. Для того, щоб зобразити свій життєвий шлях, формулюйте мрії в позитивних термінах, не фіксуйте, те чого б ви не хотіли, а тільки, те, до чого прагнете, спробуйте скласти яскраве уявлення про результат: що саме буде, коли ви досягнете своєї мети (сконцентруйтеся на власних відчуттях). На виконання вправи підліткам дається 10 хв. Далі йде обговорення всіма учасниками групи вражень від проектування власного майбутнього.

6. Вправа “Цілі життя”

Мета: формування вміння визначати та аналізувати життєві цілі та плани.

Ведучий дає завдання учасникам скласти перелік життєвих цілей, які вони планують реалізувати в найближчому майбутньому. Серед них кожному члену групи треба обрати чотири найбільш важливі у цьому році. Потім необхідно подумати над тими ресурсами, які сприятимуть їх досягненню. Це можуть бути риси характеру, друзі, що вас підтримують і допомагають, ваша енергія, час, який є у вашому розпорядженні і т.д. Далі пропонується пригадати ті випадки зі свого життя, коли була впевненість, що досягли успіху. Це може бути навіть вдала відповідь на уроці, вечір з друзями і т.п. Які з перерахованих вище ресурсів було використано максимально?

Далі йде обмін враженнями від виконання вправи.

7. Рефлексія

Відгук учасників про заняття. Оцінка самопочуття, обмін думками, почуттями та переживаннями.

8. Домашнє завдання: Намалювати на двох різних аркушах паперу малюнки на тему: “Я в минулому” та “Я зараз”.

9. Прощання

Заняття 2. Загальна мета заняття: *формування позитивного ставлення підлітків до побудови власного майбутнього.*

1. Вправа “Самопізнання”

Мета: розвиток навичок рефлексії емоційного стану, покращення позитивного настрою у групі.

Ведучий повідомляє учасникам правила гри: називає певну ознаку, властивість людини, яка характеризує її зовнішність, емоційний стан, інтереси, цінності і т.д. Члени групи, яким ця властивість чи ознака є притаманною, мають пересісти на інший стілець. Надалі відбувається обмін враженнями від виконання вправи.

2. Вправа “Мотиви досягнення цілей”

Мета: створення позитивного ставлення підлітків до власного майбутнього.

Ведучий: Згадайте свої невдалі спроби розпочати “нове життя”. Запишіть їх на папері і дайте відповідь на запитання.

- 1) Чому у вас виникли такі наміри?
- 2) Що вирішили зробити, щоб досягти своїх цілей?
- 3) Скільки часу тривали ваші спроби змінитися на краще?
- 4) Чому ви вирішили припинити ці спроби?

Надалі йде обговорення вправи учасниками.

3. Вправа “Через два роки”

Мета: активізація уявлень підлітків у напрямку планування подальшого життєвого шляху.

Ведучий: Закрийте очі, сядьте зручніше і намагайтеся максимально розслабитися. Уявіть, що пройшло два роки, і ви теперішні приходите до себе такого, яким станете завтра. Запитайте в себе майбутнього: Чи пам’ятаєте ви про свої спроби змінити власне життя? Чи впливає ваше майбутнє життя на теперішнє? Проаналізуйте свої відчуття.

Після виконання учасники обговорюють цю вправу.

4. Вправа “Що я хочу насправді?”

Мета: актуалізація уявлень підлітків до самоаналізу власних життєвих прагнень.

Ведучий: Напишіть на аркуші паперу відповідь на запитання: “Що я хочу насправді?” Шукайте відповідь на це питання протягом 15 хвилин. Не напружуйтеся, пишіть про все, що згадаєте.

Довіряйте собі і своїм думкам, навіть якщо вони для вас будуть фантастичними та нереальними.

Після вправи відбувається обмін враженнями між учасниками.
5. Вправа “Успіх”

Мета: розвиток у підлітків навичок, необхідних для досягнення поставлених цілей.

Ведучий: Уявіть, що ви знаходитесь у великій кімнаті, сидите в м'якому кріслі, біля вас знаходиться багато людей. На сцені стоїть людина, попереду неї знаходиться блискучий предмет, від якого йде світло. Ця людина говорить вам про успіх, послухайте її. Потім цей чоловік називає ваше ім'я, говорить, що ви успішна людина, і запрошує піднятися на сцену. Вас вітають з успіхом і дарують великий букет троянд. Ви радієте своєму щастю. А зараз повертайтеся до кімнати.

Обговорення: учасники розповідають, наскільки їм вдалося уявити і відчувати ситуацію успіху.

Відгук учасників про заняття. Оцінка самопочуття, обмін думками, почуттями та переживаннями.

6. Прощання

Отже, розроблена нами програма заходів, що спрямовані на активізацію життєвого самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою, покликана сприяти вибору ними подальшої перспективи особистісного розвитку на майбутнє.

Здійснене вивчення особливостей життєвого самовизначення зазначеної категорії підлітків не вичерпує всіх аспектів дослідження означеного феномена. Перспективними, на нашу думку, є такі напрямки роботи, як визначення впливу неформальної групи однолітків на розвиток підлітка, з'ясування гендерних відмінностей у побудові життєвих планів на майбутнє.

Список використаних джерел

1. Андреев Н. А., Тараконов Ю. В. Асоциальное поведение несовершеннолетних / [под ред. А. В. Горожанина] / Н. А. Андреев, Ю. В. Тараконов. – Самара: Изд-во Самарского юридического института Минюста России, 2001. – 153 с.
2. Ануфрієва Н. М. Соціалізуюча функція молодіжної субкультури / Н. М. Ануфрієва, О. В. Ануфрієва, Р. А. Ануфрієва // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць і-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Т. 8, Вип. 1. – С. 17-21.
3. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
4. Кривко Т. Молодіжна субкультура як один із інститутів соціалізації підлітка / Т. Кривко // Проблеми загальної та

- педагогічної психології: зб. наук. праць і-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. – Т. 4, Вип. 6. – С. 145-150.
5. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: учебн. пособ. для вузов / Ю.А. Клейберг. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – 160 с.
  6. Мушинська О. В. Причинний комплекс відхилень поведінки неповнолітніх правопорушників / О.В. Мушинська // Вісник: Психологія / Харківський нац. пед. у-т. – Х., 2005. – Вип.14. – С. 159 – 165.
  7. Павлов И. В. Отклоняющееся поведение и социально-психологические принципы его социализации и адаптации / И.В. Павлов // Мир психологии. – 1998. – №2. – С. 141-150.
  8. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2003. – 352 с.
  9. Медведев В. С. Кримінальна психологія: підручник / В.С. Медведев. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
  10. Фельдштейн Д. Й. Психологические особенности развития личности в подростковом возрасте / Д.Й. Фельдштейн // Вопросы психологи. – 1998. – № 6. – С. 31-41.

In the article the study of features of vital self-determination of teenagers is carried out with delinquentis behavior. The system of correction-developing measures is worked out on his activation.

Keywords: vital self-determination, delinquentis behavior of teenagers, correction-developing measures, activation of development of vital reference-points.

Отримано: 23.02.2011

УДК: 316.614-053.6

Д.В.Логвінова

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ У СТАРШОМУ ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті подається інформація теоретичного та експериментального характеру щодо проблеми соціальної адаптації у старшому підлітковому віці. Особливості адаптаційних процесів пов'язуються нами з особливостями формування гендерної ідентичності підлітків, наданням переваг копінг-стресовим поведінковим стратегіям, що обираються у процесі адаптації.